

DOI 10.4467/25439561KSR.22.006.16358

DOROTA GIL <https://orcid.org/0000-0002-2231-5308>

Uniwersytet Jagielloński

Kraków

ZAPOMNIENIE/PRZEMILCZENIE JAKO STRATEGIA KREOWANIA NARODOWYCH KULTUR SERBÓW I CZARNOGÓRCÓW (CASUS ŚW. SAVY)

THE OBLIVION/OMISSION AS A STRATEGY OF CREATION OF SERBS' AND MONTENEGRINS' NATIONAL CULTURES (CASUS OF SAINT SAVA)

Streszczenie

Strategia zapominania bądź przemilczania istotnych wydarzeń i postaci stanowi w ostatnim dwudziestolecu *differentia specifica* procesów zachodzących w serbsko-czarnogórskiej kulturosferze. W artykule omawiany jest między innymi najbardziej wyrazisty przykład tej strategii, dotyczący postaci-symbolu – świętego Savy. Podejmowane zarówno przez serbskich, jak i czarnogórskich intelektualistów upolitycznione zabiegi przemilczania/zapominania vs. sztucznego kreowania wydarzeń z życia tej postaci skutkują szeregiem manipulacji w sferze faktograficznej i wpisują się w świadomie projektowaną politykę kulturową obydwu narodów.

Abstract

The strategy of oblivion or omission of significant events and public figures has constituted *differentia specifica* of the processes occurring in Serbo-Montenegrin cultural sphere during the last twenty years. The article discusses, among other things, the most striking example of this strategy as exemplified by the symbolic figure – Saint Sava. The politicised efforts around oblivion/omission vs. fabrication of some untrue events from the saint's life, undertaken by both Serb and Montenegrin intellectuals, result in a number

of manipulative actions in the factual sphere and fit into consciously projected cultural politics of both nations.

Słowa kluczowe: zapomnienie, przemilczenie, serbska i czarnogórska kultura, św. Sava
Keywords: oblivion, omission, Serbian and Montenegrin culture, saint Sava

Strategia „świadomego zapominania” czy też celowego przemilczania postaci oraz wydarzeń istotnych z punktu widzenia jednolitej dotychczas kulturowej tradycji, którą w latach 90. XX wieku zainicjowali intelektualiści serbscy, co w Czarnogórze po 2006 roku zyskało swój odpowiednik w postaci kompleksowej rewizji narodowych dziejów. Dynamizującemu się od chwili proklamowania niepodległości procesowi (re)konstruowania czarnogórskiej tożsamości – wraz z tworzeniem kulturowej wspólnoty wyobrażonej integrowanego na jej podstawie narodu – nadany zostanie głównie kierunek, prowadzący ku zdekonstruowaniu dotychczasowej „fabularyzacji” historii splecionej z losami Serbów (co miało podważyć funkcjonującą diachroniczną argumentację zakładającą jedność obu wspólnot narodowych). Po cezurze 2006 roku intelektualiści czarnogórcy mogli już otwarcie – wpisując przy okazji swe działania w sferę polityki – powrócić do licznych tabuizowanych wcześniej motywów historycznych, chociaż już w latach 70. w pojedynczych opracowaniach autorów „nieprawomyślnych” próbowano omijać tematyczną cenzurę i przekraczać bariery jedynie słusznej metodologii. Ambicje dziejopisarzy zmierzały więc do krytycznego przewartościowania wizji wspólnej historii, podporządkowując się naczelnej idei deserbizacji. Wiązało się to ujęcie z wymiarem relacji politycznych (począwszy od wczesnego średniowiecza, poprzez XIX stulecie, aż do rozmaitych odmian unitaryzmu w stosunkach z centrum belgradzkim w wieku XX), ze sferą kulturalną (zwłaszcza językową czy literacką) oraz religijną – co niejednokrotnie wyrażało afirmację różnorodnych rozbijających tę *wymuszoną* bądź *pozorowaną* jedność tradycji – przede wszystkim związaną z wartościami łacińsko-katolickiego Śródziemnomorza. Zadanie to, służące zarysowaniu „niesfalsyfikowanego obrazu historycznego w jego ciągłości”¹, podjęło w pierwszej kolejności środowisko reprezentantów tzw. ideologii *dukłjanstva*² – badaczy skupionych w Dukljanskiej Akademii Nauk i Sztuk (dalej: DANU), orientujących się między

¹ B. Nikolić, *Uvodno slovo*, [w:] *Falsifikati crnogorske prošlosti*, red. B. Nikolić i in., Podgorica, DANU, 2011, s. 8. [Tłumaczenie cytatów z języka serbskiego w całym tekście – D.G.].

² Por. D. Gil, *Dylematy identyfikacyjne w obrębie serbsko-czarnogórskiej kulturowej sfery. Dawne i współczesne modele (auto)refleksji*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2019, s. 130.

innymi na demaskowanie „falszerstw” odkrywanych w tekstach źródłowych, korygowanie niewłaściwej chronologii zdarzeń i eliminowanie ich kompleksowych falsyfikacji. Wszystkie te dokonane w przeszłości nadużycia tropił Sreten Zeković – jedna z postaci najbardziej zaangażowanych w ten rodzaj rewizjonizmu – systematyzując je według następującej typologii: wykorzenienia i palimpsesty (choćby substytucja tradycji Duklji dziedzictwem dynastii wywodzącej się z Serbii, stosowanie nomenklatury z nią związanej do później zajętych terytoriów czarnogórskich czy zafalszowanie przekazu epickich pieśni), przeinaczenia logiczne oraz językowe w stosowaniu serbskiego etnonimu na terytorium Czarnogóry (w nie bardzo wiarygodnych średniowiecznych zapisach, testamencie Djuradja Crnojevicia, epistolografii czasów władzy Danila, wielu mistyfikacjach z epoki romantyzmu i w terminologii używanej w Cerkwi), falsyfikacja dokumentacji archiwalnej i utworów literackich (na przykład korespondencji metropolity Savy z kręgami rosyjskimi, testamentu Petara I, jego wystąpień przed bitwami i kodeksu *Stega* – stworzonego ponoć przez diakona z Rosji, wstępnych fragmentów *Górskiego wieńca* – trudnych do rekonstrukcji w świetle zaginięcia rękopisu – oraz antologii *Ogledalo srpsko* [w istocie – *gorsko* – wtrąc. D.G.] Petara II Petrovicia Njegoša i innych tekstów jego autorstwa, znacznej części kronikarstwa [*Cetinjski ljetopis*], średniowiecznego aktu nadania Serbom praw do Kotoru, zmodyfikowanego w 175 miejscach *Zakonika* księcia Danila I)³. Lista podobnych „białych plam” jest, rzecz jasna, o wiele dłuższa, a wyjaśnienie tych zapomnianych, przemilczanych lub zdeformowanych kwestii (wydarzeń i postaci) prowadzić ma do stworzenia politycznej oraz kulturalnej historii alternatywnej względem serbskiej. Na wielu tysiącach stron, jako gigantyczny „katalog różnic” w interdyscyplinarnej rekonstrukcji materii przeszłości *Ilustrovana istorija crnogorskoga naroda* (I-II – 2003), przedstawił ją w erudycyjnych badaniach konfrontatywnych politolog i historyk literatury Radoslav Rotković, przy współpracy z filozofem Sretenem Zekovićem oraz lingwistą Vojislavem P. Nikčevićem (w roku 1995 poprzedziło ją istotne opracowanie *Odakle su došli preci Crnogoraca*, a komplementarną syntezę stanowi *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852* z 2012)⁴. W niniejszym szkicu spróbujemy uchwycić odcienie podobnych wieloznaczności, posługując się metodą historyczno-porównawczą i przywołując najbardziej wyraziste przykłady potwierdzające kluczową tezę o kulturotwórczej dla Czarnogórców i Serbów roli wymazywanych bądź zastępowanych elementów przeszłości.

Szczególną pozycję w całym wspomnianym projekcie rewizjonistycznym zajmują dwa komponenty: okres podboju Duklji przez założyciela dynastii Ne-

³ Por. S. Zeković, *Sintetički pregled vrsta, načina i oblika falsifikata crnogorske prošlosti*, [w:] *Falsifikati...*, op.cit., ss. 21-79.

⁴ R. Rotković, *Ilustrovana istorija crnogorskoga naroda*, t. I-II, Podgorica, Pobjeda, 2003.

manjiciów (interpretowany jako klęska narodowa, oznaczająca także zniszczenie większości zabytków ówczesnego piśmiennictwa), nade wszystko jednak działalność św. Savy – twórcy i pierwszego arcybiskupa autokefalicznej serbskiej Cerkwi. Jego postać znajdzie się w centrum współczesnego sporu dotyczącego tzw. (przymusowej i zmanipulowanej) *savizacji* (narzuconego Czarnogórcom kultu św. Savy), wpisanej w szerszy kontekst istnienia niezależnej Cerkwi czarnogórskiej oraz kształtu prawosławia na tutejszych terenach. Strategia świadomego zapominania czy przemilczania faktów dotyczących postaci urastającej w ciągu wieków do rangi narodowego symbolu Serbów i „serbskości”, z perspektywy badaczy czarnogórskich uznana zostanie za kwintesencję działań manipulatorskich, zmierzających w wydaniu serbskich intelektualistów do „zaciemnienia obrazu dziejów średnio-wiecznej Czarnogóry” i od wieku XIX mających na celu serbizację całej jej przestrzeni kulturalno-duchowej.

W kategoriach owego świadomego zapomnienia/przemilczenia potraktować zatem należy fakty dotyczące: polityki prowadzonej przez „ojca narodu” (ale z niemałym udziałem św. Savy) – Stefana Nemanji i zarazem całego okresu nemanjiciowskiego, niejasności wokół powołania do życia serbskiej Cerkwi prawosławnej (dalej: SCP), a tym samym całego kompleksu zagadnień związanych z funkcjonowaniem Cerkwi czarnogórskiej (dalej: CCP), samego kultu świętego na obszarze Czarnogóry oraz mającej związek z tą postacią toponomastyki, a także XX-wiecznych i współczesnych już prób *savizacji* w postaci narzucania Czarnogórcom zideologizowanego *svetosavlja* jako prawosławia w kształcie idei wielkoserbskiej⁵.

W istotnym stopniu dzieląca oba narody kwestia utworzenia struktury kościelnej SCP sprowadza się do fundamentalnego pytania: Na ile lokalna tradycja była w średniowieczu autonomiczna – jeśli nie w ogóle pierwotna – względem kształtowanej w innej (rańskiej) czasoprzestrzeni. Wśród niektórych argumentów i opinii obalających w Czarnogórze wizję źródłowej nemanjiciowskiej genezy tego, rozpościerającego się aż na obszary nadmorskie, Kościoła, wiele ma charakter relatywizacji jego znaczenia. Twierdzi się między innymi, że jeszcze za panowania XV-wiecznej dynastii Crnojeviciów status św. Savy – czczonego też przez katolików – niczym szczególnym nie wyróżniał się tu na tle innych kanonizowanych postaci Cerkwi (podobnie jak wywyższanego w Serbii księcia Lazara Hrebeljanovicia), zrównując się z innymi „zwykłymi” patronami, co ilustrują zapisy graficzno-

⁵ Na temat zideologizowanego *svetosavlja* – świętosawia zob. D. Gil, *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005, ss. 38-40.

-kolorystyczne w ówczesnym kalendarzu liturgicznym⁶. Rastko Nemanjić – Sava miał jakoby przy okazji napięć w Konstantynopolu stworzyć jedynie niekanoniczny „prywatny Kościół” dynastii zapoczątkowanej przez swego ojca, instytucję o randze kwestionowanej długo przez Bizantyjczyków i dbającą głównie o uświęcanie własnych świeckich władców⁷. Z jednej strony postrzega się go więc jako osobę przez wieki niemal w ogóle w Czarnogórze nieznaną, ale z drugiej (aprobowanej przez Serbów) – przypisuje rolę założyciela biskupstwa zeckiego (*zetsko vladičanstvo*), zlokalizowanego być może w monasterze św. Michała Archanioła koło Tivatu, choć w grę wchodzi również okolice Podgoricy i inne miejsca; przytaczane są w tym kontekście nazwiska kolejnych władców – nadmorskich „następców Savy”⁸. W samej Podgoricy – miejscu rzekomych narodzin Nemanji – miał też znajdować się, zdaniem strony czarnogórskiej, nigdy nie istniejący *Nemanjin grad* (w rzeczywistości twierdza z czasów tureckich)⁹.

Okres nemanjiciowski dostarcza reprezentantom tej strony mnóstwa negatywnych świadectw narzuconej władzy nad Zetą, między innymi – poza niejasnością pochodzenia samego założyciela dynastii – brak dowodów na jego prawa do tronu w Duklji w linii żeńskiej i obce lokalnemu „duchowi miejsca” niekanoniczne uznawanie władców za świętych czy w ogóle budowanie więzi narodowej na podstawie elementu religijnego. Wskazuje się też świadomość najeźdźców, iż mają do czynienia z tradycją oddzielnej linii dynastycznej, czego skutkiem było gorliwe zacieranie dawnej tytulatury i stosunków własnościowych – i przede wszystkim forsowanie prawosławnej konfesji (na przykład za pomocą „apokryficznych ikon”)¹⁰. W związku z tym już w starserbbskich tekstach (chodzi przede wszystkim o żywoty autorstwa arcybiskupa Danila II) sfalsyfikowano losy francuskiej księżnej Heleny de Courtenay, którą uznano za zasłużoną w krzewieniu ortodoksyjnej wiary, choć w istocie popierała ona działalność franciszkanów¹¹. Prócz zastąpienia w historiografii dziejów dukljanskich nemanjiciowskimi Serbom zarzuca się także identyfikację ziem podbitych przez Dušana z jego *polityczno-cerkiewnym* narodem czy bezpodstawne uznawanie korzeni dynastii Bałšićiów w domu Nemanjiciów. Jeszcze jeden przykład przeciwstawnych poglądów stanowi zagadnienie rzekomej

⁶ Por. B. Brković, *Svi crnogorski sveci*, [w:] http://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/svi_crnogorski_sveci.htm [dostęp: 02.05.2022].

⁷ Por. M. Čosović, *Kako je kult Svetog Save importovan u Crnu Goru 1856. godine*, [w:] <https://www.portalanalitika.me/clanak/216851--kako-je-kult-svetog-save-importovan-u-cmu-goru-1856-godine> [dostęp: 25.04.2022].

⁸ Przegląd stanowisk na ten temat zob. *Kult Svetog Save na prostoru današnje Crne Gore*, [w:] <https://sr.wikipedia.org/sr> [dostęp: 22.04.2022].

⁹ Por. R. Rotković, *Nemanjin grad nikad nije postojao*, [w:] *Falsifikati...*, op.cit., ss. 87-89.

¹⁰ Por. R. Rotković, *Ilustrovana...*, op.cit., t. 2, s. 211.

¹¹ Ibidem, s. 41.

povelji Stefana Nemanji, artykułującej serbskie prawa do Kotoru. Tekst ten w istocie sporządził mnich z monasteru Savine w roku 1754 i przypisuje on temu władcy dzieło budowy katedry św. Trifuna – na co, jako „niezbity dowód”, powoływał się metropolita Amfilohije w latach 90. XX wieku¹².

W przypadku kolejnego z wymienionych wcześniej segmentów „problematycznej faktografii” serbska strategia przemilczania/zapominania zdecydowanie zderza się z potwierdzonymi źródłowo faktami zaistnienia św. Savy jako postaci znaczącej kulturowo oraz ważnego świętego w świadomości zbiorowej Czarnogórców dopiero od drugiej połowy XIX wieku. Św. Sava pojawia się w Czarnogórze – i to w roli patrona szkolnego święta – dopiero w 1856 roku w przyklasztornej szkole monasteru na Cetinju¹³. Przypomnijmy przy tym, że, według źródeł historyograficznych, również w samej Serbii (wówczas tzw. tureckiej – pozostającej w obrębie Imperium Osmańskiego) sytuacja była podobna: kult świętego Savy umacniał się i stawał narzędziem polityki państwa dopiero dzięki decyzji niepiśmiennego władcy Miloša Obrenovicia z 1827 roku. Milan Milićević – autor znanego opracowania *Život Srba seljaka* stwierdza: „naród serbski nie wiedział do tej pory kim był święty Sava” i dalej: „[...] święty Sava nie był wielkim świętym dla mieszkańców wsi, odkąd jednak nakazano by go słać jako patrona szkoły – lud uznał tego świętego”¹⁴. Także wśród Serbów w Chorwacji po raz pierwszy odnotowano święto św. Savy w roku 1846, zaś powstała na początku wieku XIX, niezwykle później popularną, pieśń *Uskliknemo s ljubavlju*, odśpiewano w szkole po raz pierwszy w Szegedzie (serb. Segedin) w 1839 roku. W tym okresie nośny, bo wyrastający z kultu świętego, symbol narodowy, jakim miał się stać św. Sava nie bez powodu wpisany został w wymiar powszechnego święta szkolnego na całym terytorium Serbii jako odradzającego się po powstaniach antytureckich z początku wieku państwa, ale też terytoriach, które zakreślał narodowy projekt ówczesnej elity politycznej. Nauczyciele, urzędnicy i podręczniki posłużyć miały jako narzędzia upowszechniania „kultu świętosawskiego”, wokół którego jednoczyć winni się „Serbowie zewsząd i wszędzie” (zgodnie z zasadą Vuka Karadžicia *Srbi svi i svuda*), i wokół którego utrwałać się będzie wizja jednorodnego etnicznie i wyznaniowo „narodu świętego Savy”. Gwoli ścisłości dodajmy, że również w Serbii austriackiej (dziś Wojwodina, a wówczas terytorium pozostające w obrębie państwa Habsburgów) kult św. Savy stanie się istotny i popularny dopiero od XIX wieku. Podjęte o stulecie wcześniej przez (łączyących funkcję zwierzchników Cerkwi oraz przywódców politycznych) etnarchów w Metropoli Karłowickiej próby kodyfikacji

¹² Por. S. Zeković, *Sintezički pregled vrsta, načina i oblika falsifikata crnogorske prošlosti*, [w:] *Falsifikati...*, op.cit., ss. 21-79.

¹³ B. Brković, *Svi crnogorski...*, op.cit., s. 1.

¹⁴ M. Milićević, *Život Srba seljaka*, Beograd, Prosveta, 1984, s. 53.

tradycji kulturowej Serbów, a zarazem konstruowania programu politycznego, w którym rolę nadrzędną spełniał Stefan Nemanja – św. Simeon, ostatecznie – na korzyść św. Savy – przełame zasada jednego, głównego święta wprowadzona na obszarze całego cesarstwa. W 1774 roku św. Sava uznany zostaje za patrona Serbów austriackich, w roli narodowego *prosvetitelja* (dosł. oświeciciela, nauczyciela) pojawi się jednak dopiero na obchodach święta szkoły w Zemunie w 1815 roku¹⁵.

Kwestionowany w odniesieniu do kulturosfer czarnogórskiej „oświecicielski” (rozumiany raczej w kategoriach teologicznych) charakter działalności pierwszego serbskiego „nauczyciela narodu” naturalnie mocno zderza się z niekwestionowaną przecież długą listą zasług świętego Savy dla rozwoju serbskiej kultury i bez wątpienia wpisuje się w strategię świadomego zapomniania czy też przemilczania ze strony współczesnych historyków czarnogórskich. Jeden z nich – Novak Adžić – podsumuje pojawienie się kultu św. Savy w Czarnogórze następująco:

„Archimandryta Nikanor Jovanović z zapałem włączył się do politycznych działań związanych z systemem szkolnym w Czarnogórze. Pod wpływem Metropolii Karłowickiej i patriarchatu jako pierwszy wprowadził on święto Savy Nemanjicia, dzięki czemu zainportowano także szerzący się – dotąd w Czarnogórze nieznan i nieistniejący – kult, co w późniejszym okresie stanowić będzie fundament jego polityczno-ideologicznej promocji oraz instrumentalizacji [...]”¹⁶.

„Importowana”, politycznie motywowana „idea o św. Savie”, wraz z całościowo traktowaną „serbską ideologią narodową”, znajduje – zdaniem czarnogórskich badaczy – potwierdzenie w braku jakichkolwiek odniesień dotyczących św. Savy w wypowiedziach XIX-wiecznych „filarów” czarnogórskiej kultury i literatury – Petara I oraz Petara II z dynastii Petrovićów-Njegošów¹⁷. Istotnie – w żadnym z dzieł literackich, listów, kazań, odezwo ta postać się nie pojawia, co wypada uznać za zdumiewające, zważywszy także częste oskarżenia wyrażane zwłaszcza pod adresem Petara II Petrovića Njegoša o jego rzekomą serbizację tradycji czarnogórskiej. W opinii serbskich badaczy istotniejsze jednak wydają się inne fakty dotyczące św. Savy w przestrzeni nemanjiciowskiej Zety: oczywiste, bo „zgodne ze zwyczajem wizytowania cerkwi przez serbskich arcybiskupów i patriarchów” podróże świętego po obszarze Czarnogóry czy – równie oczywiste – samo „teoretyczne” przypisanie św. Savy do tego obszaru (przed wstąpieniem do klasztoru, jako Rastko

¹⁵ Por. M. Čosović, *Kako je kult Svetog Save...*, op.cit., s. 1.

¹⁶ N. Adžić, *Izvanjac iz Dalmacije mitropolit Crnogorske crkve*, [w:] <https://crnagoraodisko.wordpress.com/2011/06/18/izvanjac-iz-dalmacije-mitropolit-crnogorske-crkve/> [dostęp: 02.05.2022].

¹⁷ Por. S. Zeković, *Sintezički pregled vrsta, načina i oblika falsifikata crnogorske prošlosti*, [w:] *Falsifikati...*, op.cit., s. 50.

– syn Stefana Nemanji, miał objąć władzę nad zachodnią i północno-zachodnią częścią kraju – tzw. Starą Hercegowiną, zanim przypadła ona Czarnogórze)¹⁸.

Rozpoczęta na terenie Czarnogóry w wieku XIX *savizacja*, w zgodnych ustaleniach „duklijanskich” uczonych, przybierać będzie także postać świadomych zabiegów „oczyszczania” całej narodowo-kulturowej przestrzeni, prowadzących do zmian w zakresie toponomastyki oraz w nazewnictwie licznych cerkwi. Gruntowna weryfikacja prac etnologicznych duetu Cvijić – Erdeljanović¹⁹, publikowanych w całej pierwszej połowie XX wieku i uważanych za serbocentryczne, a także podręczników szkolnych z tego okresu, potwierdzi – ich zdaniem – niemałą liczbę manipulacji, skutkujących zamianą czczonego na tym obszarze wczesnochrześcijańskiego świętego Sawy Uświęconego (św. Saba Jerozolimski, serb. sveti Sava Osvećeni). Wśród wymienianych przez serbskich badaczy 14 cerkwi poświęconych św. Savie wszystkie mają znacznie dłuższą historię, związaną właśnie ze świętym Sabą²⁰, w innych (np. w monasterze Savina k. Herceg Novi, wzniesionym ku czci św. Saby, a nie jak utrwalilo się to już w serbskim przekazie naukowym – św. Savie²¹, a także w kilku innych: Morača, Piva, Gradište, Praskvica czy Ostrog [tu dopiero od XVII w. – wtrąc. D.G.] znaleźć można freski z podobizną św. Savy. O szczególnym kulcie świętego, jeszcze w czasach Nemanjiciów, mają jednak świadczyć przede wszystkim najliczniejsze cerkwie na wybrzeżu czarnogórskim, gdzie (poza wymienionym wcześniej „problematycznym” monasterem Savina) wskazać można między innymi monaster Savina glavica (Grbalj) czy świątynie w miejscowościach: Tivat, Klinci (Luštica), Herceg Novi²², zaś w Boce Kotorskiej – jak przekonuje Vasko Kostić, autor opracowania *Svetosavska ozarenost nevjeste Jadrana. Kult Svetog Save u Boki* – „ziemi świętego Savy”, poza legendarnym „świętosawskim krzyżem” z miejscowości Krtolići oraz nieistniejącym już sztandarem – „świętosawskim labarum” (Prevlaka) św. Sava miał, „jeśli nie fizycznie, to duchowo zakorzenić się w umysłach Czarnogórców”²³. Zdaniem wielu badaczy z Czarnogóry niezliczona ilość legend, podań i anegdot, które wskazują na obecność św. Savy w czarnogórskiej przestrzeni geograficznej (nazwy źródeł, potoków, wzniesień, kamieni, roślin, np. Savin izvor, Savin potok, Savina greda, Savina sto-

¹⁸ Por. *Kult Svetog Save na prostoru...*, op.cit., s. 1.

¹⁹ Por. D. Gil, *Dylematy identyfikacyjne...*, op.cit., s. 139.

²⁰ Por. S. Zeković, *Sintezički pregled vrsta, načina i oblika falsifikata crnogorske prošlosti*, [w:] *Falsifikati...*, op.cit., s. 49.

²¹ Ž.L. Djurović, B. Cimeša, N. Adžić, D. Ivezić, *Crnogorski sveci, slave i običaji*, Zagreb, Nacionalna Zajednica Crnogoraca Hrvatske, 2005, s. 87.

²² Pełniejszy wykaz świątyń zob. *Kult Svetog Save na prostoru...*, op.cit., s. 1.

²³ V. Kostić, *Svetosavska ozarenost nevjeste Jadrana. Kult Svetog Save u Boki*, Novi Sad, Dobrica knjiga, 1999, s. 12.

pa, Savin kuk, Savina voda, Savin luk)²⁴ wydatnie przyczyniła się do ostatecznej już, zwłaszcza od okresu międzywojnia, *savizacji* toponimów, potwierdzając *stricte* polityczny wymiar falsyfikatorskich działań uczonych serbskich²⁵.

Całościowy obraz współczesnego sporu czarnogórsko-serbskiego wokół św. Savy, jego kultu oraz wpływu na kształt tradycji kulturowej Czarnogórców zaciemnienia niejasny w świetle źródeł, a traktowany jako „typowo serbski”, zwyczaj *krsna slava* (święto patrona rodu, rodziny) – ponoć powszechnie kultywowany przez stulecia przez liczne plemiona czarnogórskie, podobnie jak poprzedzający święto św. Savy post (*Savica, Savina Nedjelja*), praktykowany rzekomo nawet wśród Czarnogórców – katolików, nie mówiąc już o domniemanej popularności imienia Sava na obszarze Czarnogóry przed wiekiem XIX wśród księży i zakonników (kilka przykładów z okresu do wieku XIX), co jako istotny argument na rzecz obecności św. Savy w świadomości mieszkańców tego obszaru podnosi strona serbska²⁶.

Próbom wielowiekowej *savizacji* własnej „przestrzeni duchowej” Czarnogórcy przeciwstawili między innymi jej alternatywę – *petryzację*, choć sam termin *petrosavlje* ukuty w tym celu od imienia św. Petara Cetinjskiego nie stał się adekwatną przeciw wagą dla swego upolitycznionego serbskiego odpowiednika (*svetosavlja*). Narodowe oblicze prawosławia próbowano również z niewielkim powodzeniem skodyfikować z użyciem pojęcia *crnogorosavlje*²⁷ – wyznaczającego zarówno usiłowania przeciwstawienia sobie dwóch toposów „ojców–założycieli” (św. Savy – serbskiego narodu oraz św. Petara Cetinjskiego – czarnogórskiego państwa jako prawodawcy i „wybrańca Bożego”), jak i instrumentalizację kultów świętych na potrzeby skonfliktowanych Cerkwi. Przykładem takim jest z jednej strony „montenegryzacja” katolickich świętych oraz kanonizacja władcy Zety Ivana Crnojevicia – „fundatora autokefalicznej CCP” i mecenasa kultury²⁸, a z drugiej strony „serbskiego” władcy Petara II Petrovicia Njegoša jako „emblematu etnicznego” (ten kontrowersyjny, także z powodu „nieortodoksyjności” myśli poety–władcy, proces przeprowadził w Czarnogórze w 2013 roku metropolita SCP Amfilohije)²⁹.

²⁴ Zob. *Kult Svetog Save na prostoru...*, op.cit., s. 1.

²⁵ Por. S. Zeković, *Sintezički pregled vrsta, načina i oblika falsifikata crnogorske prošlosti*, [w:] *Falsifikati...*, op.cit., ss. 49-50.

²⁶ Zob. *Kult Svetog Save na prostoru...*, op.cit., s. 1.

²⁷ Za twórcę tego terminu, pochodzącego z czasów II wojny światowej, uznaje się Sekulę Drljevića – polityka, prawnika i pisarza uznanego w Czarnogórze za patriotę i głównego ideologa państwa oraz religijnej tradycji Czarnogórców; przez Serbów postrzegany jako postać niezwykle kontrowersyjna – współpracownik władz faszystowskiego państwa chorwackiego (NDH), kolaborant ustaszowski i niemiecki. Zob. D. Gil, *Dylematy...*, op.cit., ss. 211-212 oraz s. 241.

²⁸ D. Gil, *Kulty świętych jako świadectwo tożsamości etniczno-kulturowej – współczesny pantheon Montenegrinorum Sanctorum*, [w:] *Obraz świętości – świętość w obrazie*, red. I. Lis-Wielgosz, W. Józwiak, P. Dziadul, Poznań, Instytut Filologii Słowiańskiej UAM, 2014, ss. 127-128.

²⁹ Por. D. Gil, *Dylematy...*, op.cit., s. 174.

Konfiguracja elementów usuwanych ze świadomości zbiorowej w obu tradycjach kulturowych posiada – co widać na jaskrawym przykładzie czołowego serbskiego świętego – odrębne w dwóch krajach układy odniesień historycznych oraz współrzędne aksjologiczne. W realiach współczesnych ulegają one spektakularnej aktualizacji, gdy tylko okaże się że mogą spełniać użyteczną funkcję polityczną, służącą na przykład wzmocnieniu pozycji serbskiej Cerkwi w życiu społecznym niepodległej Czarnogóry. Działanie takie należy odczytywać w kontekście walki tego Kościoła z emancypacją niekanonicznej CCP, której status i losy w ostatnich dekadach opisano już w innych miejscach³⁰, i tu wątek ten pomijamy – podobnie jak sprawę zaangażowania samego metropolity Amfilohija (zmarłego w 2021 roku) w *savizację* czarnogórskiej „przestrzeni duchowej” (łącznie z forsowaniem całej nacjonalistycznej świętosawskiej ideologii i przejmowaniem obiektów sakralnych)³¹. Apogeum tej krucjaty nastąpiło w latach 2019-2020, gdy pod znakiem „labarum św. Savy” przez cały kraj ruszyły popierane z Serbii wielotysięczne procesje, a w ich tle trwały polityczne zmagania o kształt ustawy o wolności wyznania (z czytelnym w niej motywem majątkowym).

W zmagającym się z problemem autoidentyfikacji wewnętrznej i międzynarodowej młodym państwie od początku czyniono wysiłki, by dowartościować słaby i powszechnie kwestionowany Kościół narodowy i *crnogoroslavlje* jako jego ideową emanację. Temu cerkiewno-politycznemu raskołowi jego przeciwnicy przeciwstawili się, próbując nawet wymóc na patriarchsze moskiewskim sfalsyfikowanie dokumentacji potwierdzającej odrębność CCP³² czy zwracając się o ochronę Cerkwi serbskiej w kraju do Władimira Putina. Doprowadzono więc do sytuacji, w której prawosławie stało się nie czysto religijnym składnikiem obu tożsamości narodowych i kulturowych, a narzędziem doraźnego i ostrego różnicowania kulturosfery serbsko-czarnogórskiej. Poza wymienionymi w tym szkicu instrumentami takiego rozdzielania tradycji istnieje jeszcze niemało innych – wszystkie one wykorzystują zwykle fakt braku jednoznacznych przekazów źródłowych, a ogromna ich liczba koncentruje się na zarówno serbskiej, jak i czarnogórskiej „ikonie kultury”: postaci Petara II Petrovicia Njegoša. Spoglądając zatem w sposób kompleksowy na wielość obserwowanych tu nurtów rewizjonizmu historycznego, nie sposób oprzeć się wrażeniu, iż w wielu przypadkach osiągnął on punkt krytyczny, w którym niemożliwe jest już zawarcie kompromisu z odmiennym stanowiskiem.

³⁰ Ibidem, ss. 263-274.

³¹ Ibidem, ss. 273-276.

³² Por. S. Nedeljković, *Čast, krv i suze. Ogledi iz antropologije etniciteta i nacionalizma*, Beograd, Zlatni zrnaj, 2007, s. 281.

Literatura

- Adžić N., *Izvanjac iz Dalmacije mitropolit Crnogorske Crkve*, [w:] <https://crnagora.odiskona.wordpress.com/2011/06/18/izvanjac-iz-dalmacije-mitropolit-crnogorske-crkve/> [dostęp: 02.05.2022].
- Brković B., *Svi crnogorski sveci*, [w:] http://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/svi_crnogorski_sveci.htm [dostęp: 02.05.2022].
- Ćosović M., *Kako je kult Svetog Save importovan u Crnu Goru 1856. godine*, [w:] <https://www.portalanalitika.me/clanak/216851--kako-je-kult-svetog-save-importovan-u-crnu-goru-1856-godine> [dostęp: 25.04.2022].
- Djurović Ž.L., Cimeša B., Adžić N., Ivezić D., *Crnogorski sveci, slave i običaji*, Zagreb, Nacionalna Zajednica Crnogoraca Hrvatske, 2005, 243 ss.
- Gil D., *Dylematy identyfikacyjne w obrębie serbsko-czarnogórskiej kulturosfery. Dawne i współczesne modele (auto)refleksji*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2019, 346 ss.
- Gil D., *Kulty świętych jako świadectwo tożsamości etniczno-kulturowej – współczesny panteon Montenegrinorum Sanctorum*, [w:] *Obraz świętości – świętość w obrazie*, red. I. Lis-Wielgosz, W. Józwiak, P. Dziadul, Poznań, Instytut Filologii Słowiańskiej UAM, 2014, ss. 123-131.
- Gil D., *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005, 307 ss.
- Kostić V., *Svetosavska ozarenost nevjeste Jadrana. Kult Svetog Save u Boki*, Novi Sad, Dobrica knjiga, 1999, 139 ss.
- Kult Svetog Save na prostoru današnje Crne Gore*, [w:] <https://sr.wikipedia.org/sr> [dostęp: 22.04.2022].
- Milićević M., *Život Srba seljaka*, Beograd, Prosveta, 1984, 380 ss.
- Nedeljković S., *Čast, krv i suze. Ogledi iz antropologije etniciteta i nacionalizma*, Beograd, Zlatni zmaj, 2007, 326 ss.
- Nikolić B., *Uvodno slovo*, [w:] *Falsifikati crnogorske prošlosti*, red. B. Nikolić i in., Podgorica, DANU, 2011, ss. 7-12.
- Rotković R., *Ilustrovana istorija crnogorskoga naroda*, t. I-II, Podgorica, Pobjeda, 2003, 248+310 ss.
- Rotković R., *Nemanjin grad nikad nije postojao*, [w:] *Falsifikati crnogorske prošlosti*, red. B. Nikolić i in., Podgorica, DANU, 2011, ss. 87-89.

Zeković S., *Sintezički pregled vrsta, načina i oblika falsifikata crnogorske prošlosti*, [w:] *Falsifikati crnogorske prošlosti*, red. B. Nikolić i in., Podgorica, DANU, 2011, ss. 21-79.

References

- Adžić N., *Izvanjac iz Dalmacije mitropolit Crnogorske Crkve* [The Newcomer from Dalmatia, Metropolitan of Montenegrin Church]. Available at: <https://crnagoraodiskona.wordpress.com/2011/06/18/izvanjac-iz-dalmacije-mitropolit-crnogorske-crkve/> [accessed: 02.05.2022].
- Brković B., *Svi crnogorski sveci* [All Montenegrin Saints]. Available at: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/svi_crnogorski_sveci.htm [accessed: 02.05.2022].
- Ćosović M., *Kako je kult Svetog Save importovan u Crnu Goru 1856. godine* [How Was the Cult of Saint Sava Imported to Montenegro]. Available at: <https://www.portalanalitika.me/clanak/216851--kako-je-kult-svetog-save-importovan-u-crnu-goru-1856-godine> [accessed: 25.04.2022].
- Djurović Ž.L., Cimeša B., Adžić N., Ivezić D., *Crnogorski sveci, slave i običaji* [Montenegrin Saints, Patron-saint Days and Customs], Zagreb, Nacionalna Zajednica Crnogoraca Hrvatske, 2005, pp. 243.
- Gil D., *Dylematy identyfikacyjne w obrębie serbsko-czarnogórskiej kulturosfery. Dawne i współczesne modele (auto)refleksji* [Identity Dilemmas in the Serbo-Montenegrin Cultural Sphere. Past and Current Models of (Self)Reflection], Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2019, 346 pp.
- Gil D., *Kulty świętych jako świadectwo tożsamości etniczno-kulturowej – współczesny panteon Montenegrinorum Sanctorum* [The Cults of the Saints as a Testimony of Ethno-cultural Identity – Contemporary Montenegrinorum Sanctorum Pantheon], [in:] *Obraz świętości – świętość w obrazie* [Images of Holiness – Holiness in the Image], I. Lis-Wielgosz, W. Józwiak, P. Dziadul (Eds.), Poznań, Instytut Filologii Słowiańskiej UAM, 2014, pp. 123-131.
- Gil D., *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności* [The Eastern Orthodox Church. History. Nation, The Place of Spiritual Culture in the Serbian Tradition and in the Present Reality], Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005, 307 pp.
- Kostić V., *Svetosavska ozarenost nevjeste Jadrana. Kult Svetog Save u Boki* [The Saint Sava's Brightness of the Adriatic's Bride. The Cult of Saint Sava in Boka], Novi Sad, Dobrica knjiga, 1999, 139 pp.

- Kult Svetog Save na prostoru današnje Crne Gore* [The Cult of Saint Sava on the Territory of Today's Montenegro]. Available at: <https://sr.wikipedia.org/sr> [accessed: 22.04.2022].
- Milićević M., *Život Srba seljaka* [The Life of Serb Peasants], Beograd, Prosveta, 1984, 380 pp.
- Nedeljković S., *Čast, krv i suze. Ogledi iz antropologije etniciteta i nacionalizma* [Honour, Blood and Tears. Sketches in the Anthropology of the Ethnicity and Nationalism], Beograd, Zlatni zmaj, 2007, 326 pp.
- Nikolić B., *Uvodno slovo* [The Foreword], [in:] *Falsifikati crnogorske prošlosti* [Distortion of the Montenegrin Past], B. Nikolić et al. (Eds.), Podgorica, DANU, 2011, pp. 7-12.
- Rotković R., *Ilustrovana istorija crnogorskoga naroda* [The Illustrated History of the Montenegrin Nation], vol. I-II, Podgorica, Pobjeda, 2003, 248+310 pp.
- Rotković R., *Nemanjin grad nikad nije postojao* [The Nemanja's Castle Was Never Existed], [in:] *Falsifikati crnogorske prošlosti* [Distortions of the Montenegrin Past], B. Nikolić et al. (Eds.), Podgorica, DANU, 2011, pp. 87-89.
- Zeković S., *Sintezički pregled vrsta, načina i oblika falsifikata crnogorske prošlosti* [Synthetic Review of the Kinds, Manners and Forms of the Distortions of the Montenegrin Past], [in:] *Falsifikati crnogorske prošlosti* [Distortions of the Montenegrin Past], B. Nikolić et al. (Eds.), Podgorica, DANU, 2011, pp. 21-79.

